

ÉRTÉKREND, ÉLETMÓD, KULTÚRA

Nem szándékom a címben szereplő kategóriák elvont elemzése; viszonyukat, kapcsolataik rendszerét, mozgásukat, elmentmondásukat nem a filozófiai elmélet síkján kívánom nyomon követni. Teljességre egy rövid előadás keretében nem törekedhetem: a mai magyar valóságban tapasztalható életmódváltozások néhány jelenségét, ebben az értékrend átalakulását, és mindezek kulturális következményeit, a gyakorlat számára megoldást sürgető elvi kérdéseit szeretném elemezni. /Lesz, ahol most csak a kérdőjelek kitevésére futja idő, hogy tovább gondolva, közösen keressük a tisztázás módját./

Ahogy ilyenkor - sokértelmű, összetett kategóriák esetében - szokás, a félreértések és félremagyarázások elkerülésére meg kell mondanom, milyen értelmezésben használom előadásom kulcsfogalmait.

Életmód

Az életmód az emberek olyan tevékenységi-magatartási rendszere, amelyet több-kevesebb tudatossággal, életük fenntartására, különböző szintű, társadalmi helyzetük szerint eltérő és történetileg is változó szükségleteik kielégítésére szerveznek. Vagyis: az életmód a személyiség által viszonylagos autonómiával hierarchikus rendszerbe szervezett tevékenység-struktúra, az emberi magatartás olyan vonásait fejezi ki, amelyek mindennapi életünkben rendszeresen megnyilatkoznak.

Ez a meghatározás annak is alapja lehet, hogy megkeresünk és megtaláljuk segítségével az életmód szocialista voltának megkülönböztető, sajátos vonásait. Melyik az a tevékenység-csoport, amelyet már ma megtalálunk minden olyan ember életvitelében, aki a "szocialista ember" megtisztelő címére igényt tart és azt kiérdemli? Ezek a társadalmi-, közéleti töltéssel bíró tevékenységek; ezek az aktivitások jelentik a részvételt a szűkebb kollektívák életében és a köz dolgokban, jelentik a kölcsönös segítség realizálását. E tevékenységek történhetnek szervezeti keretek között, vagy azon kívül; lehet megbízatás eredménye, vagy felhatalmazás nélküli. Eleme a rendszeresség is. Ehhez hozzátehetem, hogy a tevékenység soha nem áll önmagában, mindig egy tevékenységrendszer, egy összetett teljesség része. Van helyértéke, "sorszáma", fontossága, vannak idő és tér koordinátái. Vagyis az aktivitás nem elvont fizikai, vagy szellemi erő kifejtés, elszigetelve a többi tevékenységtől és elválasztva az emberi élet teljességétől, a társadalomtól.

Értékrend

Az értékrend fogalmával kapcsolatban a sokféleség a jellemző. Lick József az érdekmegvalósulással kapcsolatban foglalkozik az értékkel és így fogalmaz: "A döntésbe belejátszó tényező, s így az érdekmegvalósítást lényegesen befolyásoló szubjektív mozzanat az értékrend, amelynek talaján állva cselekszik az ember. /Ez nemcsak az egyénekre vonatkozik, hanem a különböző társadalmi csoportokra is. Itt is számos olyan értékviszony játszik szerepet, mint az ideológia, a szokások és hagyományok, az előítéletek, az izlés, a moralitás stb./"

Heller Ágnes - 1970-ben a Filozófiai Szemlében megjelent tanulmánya szerint az érték olyan tudatos előnyben részesítés, amelynek sajátossága, hogy először is társadalmilag szabályozott referálás, másodsor pedig az értékek mindig az általánosság erejével hatnak.

Jómagam többszöri nekifutással kíséreltem meg leírni az életmód és értékrend valóságos természetét, összefüggéseit, a szabályozás módját. Életmód, művelődés, szabadidő című 1967-ben megjelent könyvemben ezt írom: Az életmód elemeit alkotó társadalmi tevékenységek azért ismétlődnek, azért válnak életmóddá, mert a választás során ezekben a tevékenységekben van egy érték-elem, amely kiemeli ezeket és a többi lehetőségekkel szemben kívánatosná teszi. Az érték ebben az esetben is, mint a társadalmi tevékenységek regulátora, szabályozója szerepel. Az életmód kifejez egy sajátos érték-orientációt. Hét évvel később a következő módon gondolkodtam: Sem tevékenység, sem eszköz önmagában nem minősíthető. Van-e ember, aki megmondhatná, az autó jobb-e mint a vikendház; a színház jobb-e, mint a mozi? Az eszközök önmagukban értékmentesek, a választás nem. Más-más képzettségi, ellátottsági szinten, más-más státus- és korcsoportban, más-más hangsúllyal merülnek fel a szükségletek és eltérőek azok a modellek, amelyekben érvényre jutnak az értékválasztások.

Mai viszonyainkra az egyenlőtlen fejlődés a jellemző. Egyenlőtlenség a képzettség, a kultúra, a társadalmi felelősség, az eszközellátottság szintje és elvárásai közt, és az ebből eredő feszültségek és konfliktusok. Az azonnali kellemesre való törekvés, az élvezetre beállított fogyasztói magatartását és a hosszú távra gondoló, az önmegvalósításért folytatott áldozatkész erőfeszítés tömegméretű konfliktusát tapasztaljuk. A kultúráltság ma nálunk a szakmai képzettség, az általános műveltség, a szocialista világnézet alapján kialakuló közösségi öntudat és társadalmi praxis optimális egysége. Egyik fő útja a permanens művelődés. Ez azonban jelenleg meglehetősen elvont ideál; belső arányai, tartalmi összetevői megfelelően és részletesen kimunkálva nincsenek. Mindezek mögött is a szocialista értékrendszer zavarait találhatjuk meg. Azt mondhatjuk, hogy preferálni nem eszközt, nem tevékenységet kell, hanem a szocializmus értékeit.

A baj az, hogy koncepcionálisan nem dolgoztuk ki a szocializmus értékrendszerét. Hiányzik a preferálás ösztönző vagy gátló rendszere, amely biztosítani képes a szocialista értékek megvalósulását a következő évtizedek hétköznapi aprómunkájával. Ebben az értékrendszerben a kulcsfogalmak - úgy gondolom - a következők: az önmegvalósítás, az egyenlő esély és a közösségi kohézió, a társadalmi célokkal való azonosulás. Az értékrendszer az, ami szocialista vagy burzsoá, az életmód pedig következmény és eredmény. A szocialista életmód olyan tevékenységek rendszere, amelyeket a szocializmus értékei motiválnak.

Hogyan szabályoz az érték? Értékalternativa esetén, mint a kivánatosabb cél meghatározása - melyiket szeressem? - választás után pedig mint magyarázó elv működik. Ám nem minden választás értékalternativa. Ujdonsült sportlövész olimpiai bajnokunk előbb a motors sport művelője volt, azután állt át az új sportágra. Ez éppúgy nem jelentett értékválasztást, mint a túrósrétes előnybe helyezése a káposztásrétesessel szemben, vagy ha valaki a barna színű ruhára voksol a szürke ellenében. /Félreértés ne legyen, a ruházkodás módja is lehet értékválasztás eredménye. Ha például egy szolid ruhával, fehér inggel, nyakkendő-viselettel valamilyen szokást, normát, egységes stílust jelképező kollektívában tudatos kihívásként az egyik munkatárs farmerban, színes apacsingben jelenik meg egy évfordulós ünnepségen, ezzel is közölve, hogy elutasítja az érvényben lévő szokásrendet./ Életünkben sok a rutinszerű, értékdőntést nem igénylő választás. Az ember folyton választ a szükségletei kielégítésére szolgáló tevékenységek között. Az eshetőségek általában sokfélék. Van amikor egyenlő súlyúak, van amikor más és más nagyságú a lehetőségek húzó ereje. Gyakran olyan tevékenységek közül kell valamelyiket választani, amelyiket az ember ugyan nem szeret, de a körülmények kényszerítik cselekvésre.

Az élet különböző területei, a család, a munka, a magánélet, a szórakozás más-más típusú értékfajtákat vonzanak,

ezek szembekerülhetnek és nap nap után szembe is kerülnek egymással: amikor választanunk kell, hogy túlórázzunk-e vagy átvegyük-e a gyerekkel a leckét, segítsünk-e házastársunknak takarítani, vagy inkább meccset nézzünk-e a tévében? /Ha a kérdés úgy vetődik fel, hogy a férfi számára szégyen a házimunka, vagy a kimerült feleséggel való szolidaritás normája szerint - fogcsikorgatva bár, de elzárom a televíziót és a házimunka az első - a választás valódi értékalternatíva eldöntése./

Mennyire tudatos a választásunk, mennyire megyünk végig a hétköznapokban egy szokás, egy szabály, egy norma logikáján? Azt hihetnénk, hogy a cél kitűzése, a végrehajtásához szükséges eszközök megkeresése, a szükséglet mibenlétének tisztázása, érdekeink felismerése, az indoklás megalapozása csupán tudatos-ságot kíván és semmi mást. Csakhogy leggyakrabban beidegzett szokásokat, sztereotip viselkedési mintákat követünk és kiegyezünk valahogyan, hogy a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon. Megcsinálunk valamit jobb meggyőződésünk ellenére; nem végezzük el fontos teendőnket lustaságból, vagy kényelemből. Az életben szándékkal nem szavaznak, az csak enyhítő, vagy súlyosbító körülmény lehet.

A "Valóság" idei május számában jelent meg egy érdekes tanulmány Kornai János közgazdász-akadémikus tollából. Címe: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Ez az írás témánk szempontjából különösen tanulságos, hiszen a szerző felsorolva a szocialista gazdaság etikai elveit, azt állítja és bizonyítja, hogy ezek az elvek elkerülhetetlenül összeütköznek a gazdasági hatékonyság széles körben elfogadott legfontosabb elveivel. Sőt, hozzáteszi "A szocialista gazdaság számos döntési dilemmáját éppen ennek a kétféle értékrendnek az összeütközése idézi fel." Melyek az általa említett alapelvek? Az első: a szocialista bérezés ismert elve: mindenkinek munkája szerint. A második: a szolidaritás elve: a gyengébbet segíteni kell, hogy felemelkedhessen. A harmadik: a biztonság elve: gondoskodni kell a társadalom minden tagjának létbiztonságáról. A negyedik pedig az általános érdek elsőbbsége a részérdekek felett.

Az általa felsorolt, érvényes hatékonysági értékek a következők:

- 1./ Olyan anyagi és erkölcsi ösztönzési rendszerre van szükség, amely jobb teljesítményekre sarkallja a gazdálkodásban résztvevőket, vezetőket és dolgozókat egyaránt.
- 2./ Gondos kalkulációt kell végezni, amely számításba veszi a hasznokat és a költségeket. Gazdaságosan kell felhasználni a szűkös erőforrásokat. A nem hatékony termelési tevékenységeket meg kell szüntetni.
- 3./ Gyorsan, rugalmasan kell alkalmazkodni a mindenkori helyzethez, külső körülményekhez.
- 4./ Szükség van a döntéshozók vállalkozói szellemére: kezdeményezésre, újítási hajlandóságára, kockázatvállalására.
- 5./ Minden ügy intézőjének, minden döntéshozónak személyes felelősséggel kell tartoznia a rábízott ügyekért és döntésekért.

Kornai akadémikus részletesen elemzi, hogy a nyereséghez kapcsolódó ösztönzés, a vállalati növekedés, vagy rossz munka esetében a vállalat életbenmaradása, dilemmái során konfliktusba kerülnek az erkölcsi elvek a hatékonysági követelményekkel, és meghiúsítják a lehetséges és várt eredményeket. Ugy gondolom, hogy ez nagyon termékeny gondolatmenet a kultúra területén dolgozók számára is. Érdemes megvizsgálni, vajon a közművelődés terén nincs-e hasonló, eddig fel nem derített konfliktus kultúrpolitikai alapelveink és a kultúrális életünkben egyre inkább előtérbe kerülő hatékonysági értékek között. Milyen axiómák, milyen magától értetődő, magyarázatra nem is szoruló alapelvek vezérlik a szocialista kultúrpolitikát most, az elmúlt harmincöt évben és fogják irányítani a jövőben is. A fejlett szocialista társadalom építésének elfogadott programjára utalok:

- 1./ A lényeges osztálykülönbségek eltűnése, a kiegyenlítődés város és falú között, a fizikai és szellemi munka között:

alapvető célunk. Ennek a célkitűzésnek erkölcsi alapelve a létbiztonság axiómája, amelynek realizálási oldala a teljes foglalkoztatás, a teljesítménnyel emelkedő élet-színvonal. A teljesítménnyel arányos elosztás biztosítja a vásárlóképes kultúrális keresletet. Ugyanakkor alapelv az is, hogy a kultúrális termék sajátos áru, azaz ára nem lehet egyszerűen kereslet és kínálat piaci játéknak kitéve. Az ehhez szükséges eszköz, társadalmunk szubvenciók politikája.

- 2./ A fejlett szocialista társadalom, a társadalmi tulajdonra épülő közösségi társadalom, amely "jó szóval oktat, játsszani is enged". Ehhez kapcsolódik, mint erkölcsi alapelv az általános érdekek elsőbbsége, a kultúra demokratizmusa, amely nem engedi meg, hogy elit intézmények működjenek privilegizált rétegek, csoportok kiszolgálására. Szerves része a szolidaritás elve, amely a kultúra területén úgy érvényesül, hogy a hátrányos helyzetű rétegek számára fokozatosan, tervszerűen biztosítja az egyenlő esélyt, az egyenlő erőfeszítésért egyenlő kultúrát.
- 3./ A fejlett szocialista társadalom a sokoldalúan képzett, a közösségi értékrendtől áthatott, szocialista életmódot folytató autonóm személyiségek társadalma.

Amikor az elmúlt héten a Minisztertanács elfogadta az újraegyesített Művelődési Minisztérium elveit, nyilatkozatában a miniszter a magasabb hatékonyságot jelölte meg, mint az egyesítés egyik legfőbb indokát. Tudjuk, hogy a hatékonyság kritériumai mások a gazdaságban, mint a kultúra terén, mégis jogos a kérdés: nem kerül-e összeütközésbe a hatékonysági értékek Kornai-féle sora kultúrpolitikánk alapelveivel. Kezdjük azzal az ismert, gyakran emlegetett jelenséggel, hogy az ingázó életmód, a háztáji gazdaság jelenlegi viszonyaink között feltétlenül szükséges. Ugyanakkor kultúrális hátrányai nyilvánvalóak: az érintett rétegek művelődése csak életvitelük gyökeres változásával lenne lehetséges. Lehetőségeink behatároltak, nem változ-

tathatunk "gyorsan és rugalmasan" tetszés szerint. Társadalmunkban létezik egy százezres nagyságrendű alkoholveszélyeztetett csoport, amelynek életmódja normaszegő. Ennek a meglehetősen nagy lumpenéletű csoportnak a szám-szerű visszaszorítása, társadalmi hatásának csökkentése, utánpótlási gyökereinek elvágása, állandó erőfeszítéseink ellenére eddig nem jártak komoly sikerrel.

A törekvés, hogy a kulturális intézmények anyagilag rentábilis vállalkozások legyenek, azt igényelné, hogy a kulturális termékek ára tükrözze a ráfordítást, például a könyv esetében a rendkívül magas nyomdai költségeket. Ez a jelenlegi viszonyok közt egyszerűen kizárná a művelődni vágyók többségét a kulturális életből. A kultúra ugyanis pénzbe kerül, energia- és időigényes. A piac érvényesülése következtében csökkenne a kulturális aktivitás. De azt is jelentené, hogy az intézmények műsorpolitikája szöges ellentétbe kerülne kultúrpolitikánk céljaival.

A szubvenciók kulturális politika szükséges, de tudjuk, hogy a szubvencióból elsősorban a kulturálisan igényes rétegeket támogatjuk. Jelenleg a jó irodalom, a színház és a film nem vonzó az igénytelen rétegek számára, és nem találtuk meg azokat a módszereket, amelyekkel a művelődésből most kimaradó rétegeket ösztönözhetnénk művelődésre. A társadalmi érdekek elsőbbségét hosszú éveken át a központi szervek képviselték, amelyek a költségvetés anyagi feltételeinek, a jutalmazás és büntetés eszközeinek birtokában kezükben tartották a döntéseket. A gyakorlat korlátozta a kulturális intézmények vezetőinek, a műhelyek irányítóinak személyes felelősségét, döntési jogát. Kiváncsian várjuk a minisztérium feladatainak alakulását: hogyan sikerül funkcióit úgy gyakorolni, hogy a műhelyek felelőssége nőjön és a kívánatos kultúrpolitikai célok megvalósuljanak és ne torzuljanak.

Értékrend és azonosságtudat

Pataki Ferenc a "Világosság" legújabb számában izgalmas tanulmányt jelentetett meg. Címe: "Az én és a társadalmi identitás." Témánk szempontjából fontos, hogy mondanivalóját - vitázva - tovább gondoljuk és hasznosítani próbáljuk.

Alapvető mai világjelenségként ábrázolja azt a tényt, hogy az egyén társadalmi beágyazódásának /és így azonosságtudata alakulásának/ alapjául és keretéül szolgáló társadalmi alakzatok heves és párhuzamos futó felbomlásának, illetve átrendeződésének időszakát éljük. Az Én azonossága egyrészt jelenti önmaga azonosságát a gyermekkortól az öregségig minden változáson át. De jelenti az azonosságát valami hozzánk képest külsővel - nemzedékkel, társadalmi csoporttal, családdal, eszmével, értékekkel -, amelyek "énem időbeli-térbeli meghosszabbítói, támpontjai". Sőt, az én szubjektív azonosságtudata és élménye nem jöhet létre másként, mint önmagamhoz képest külső társadalmi közvetítők révén.

Az életmód vizsgálatok és ezen belül saját felvételi tapasztalataim szerint a harmonikus boldog családi élet helyezkedik el az értékrangsor tetején. Hogyan egyeztethető össze ez a tény azzal az ugyancsak általános tapasztalattal, hogy a család, mint emberi közösségi forma nagymértékben bomlékony? Gondolhatunk arra, hogy a magas értékrang és a valóságos bomlékonyság talán eszmény és gyakorlat összeütközése és ellentétük a sokkhatás eredménye. Véltethnénk, hogy a fiatalok vágyai mögött egy eszményien tisztá családi élet iránt ott munkál egy átélt családi idill, a szüleiké, és ezt az elveszett paradicsomot szeretnék újra teremteni. Ennek azonban ellentmond az a tény a családszociológiai vizsgálatok adataiban, hogy a korai házasságok okainak feltárásakor a kutatók gyakran a menekülést találják, mint indokot a pokolnak érzett családból. Az anyagi létfeltételek bizonytalansága, a lakásgondok megalázó körülményei mellett a szubjektív oldalon az éretlenség, a hosszúra nyúlt kamaszkor kiegyensúlyozatlansága és ezen-

kívül sok tényező, köztük az említett menekülés sajátos kombinációja hozza létre a válásokban kulmináló konfliktusokat. A nemzedéki feszültség növekedése a családban is jellemző tapasztalatunk. A család krízishelyzete már társadalmi közhely.

Ugyanakkor azonban minden értékrend-vizsgálat megállapítja a családi élet, mint érték, magas helyezését, minden társadalmi rétegben különböző mértékben, de különösen a kétkezi dolgozók közt kitüntetett módon. Márpedig kétségtelen, hogy az egyén legközvetlenebb "külső" azonossági kerete: a család. Egyik oldalról tehát igaz, amit Pataki Ferenc mond, hogy például a család, mint társadalmi alakzat, bomlékonysága tapasztalható, de látjuk a kétségbeesett keresést, erőlködést, hogy megkeressük és megtaláljuk önmagunk azonosságának ezeket a vonatkozási kereteit, köztük a családot is, amelyekben, mint tükörben rálelünk önmagunk igazi arcára. Szükségesek a támpontok, azok a társadalmi tartóoszlopok, amelyekhez köthetjük magunkat viharos létünkben, nehogy elsodorjon a történelem félelmetes szele. Miközben "a talajerózió" kimozgatja ezeket a szilárd tartógerendákat, újra és újra megpróbálunk egy kis stabilitást teremteni. "Mióta élek, forgószelelben próbáltam megállni" panaszkolta már József Attila.

A közösségek kiüresedése sok tragikum forrása. Sokféle tényező kölcsönhatása okozza ezt a jelenséget. Az iskolázottsági, műveltségi szint általános emelkedése természetessé vált, a foglalkozás választás esélyei meghatározódtak, a menetközben való változtatás lehetőségei megsokszorozódtak. Több a szabadidő, magasabb az életszínvonal. A nyitottság légköre hozza, hogy az emberek kipróbálják képességeik, készségeik határait. De sok a képzelt, vagy valódi fal, amelyekbe fejünk ütköznek, ha nem számolunk az akadályok természetével. Sokféle helyszínen, földrajzi és társadalmi keretek közt élünk, vagy élhetünk gyors egymásutánban; sokféle emberi környezetben mérhetjük be magunkat, sok a konfliktus, a csalódás, a nehéz helyzet, amelyből menekülni kell, ahogy lehet, ahogy tudunk. Mindez a mindennapi ösztönzést jelenti, hogy feltegyük a kérdést: kik vagyunk,

mire születtünk, hol tartunk, mire futja még? Tudunk-e még álmodni, szállni és milyen magasra vihet a szárnyalás? Műszereink pedig gyakran csalóka módon közlik velünk helyzetünket. /Karinthy jut eszembe. Hogyan is hangzik az "Üzenet a palackból?"/

"Itt vagyok az Elhagyatottság Harmincadik
Szélességi, a Szégyen
Századik Hosszúsági
S a fogat összeszorító Dac
Végso magassági fokán; valahol messze vidéken.
És kíváncsi vagyok, lehet-e még jutni előre."

Sok az illúzió. Az életmód szociológia-kutatói közt is makacsul és állandóan visszatér a tévhit, hogy elég felvilágosítani és az emberek máris a jót művelik majd. Ezek a vélemények a társadalmi jelenségek menetében lebecsülik a rutint, a spontaneitás erejét, túlbecsülik a tudatos ráhatás lehetőségeit. A valóságos tapasztalat más, és ez iszonyú erő.

A nagy család, a rokonság elvesztette a régi, állandó, a hétköznapiakban is működő, áldozatokra is kész, az iratlan törvény erejével ható összekapcsolódás érvényét, de nem halt meg. Szükséghelyzetben a szálak erőseknek bizonyulnak, a rokonok országjáráskor támaszpontok, házépítésnél a kaláka tagjait adják. Sokan panaszoznak a barátság, mint értékes emberi kapcsolat, sajnálatos megritkulását. A munkahely-változások ugrásszerű megnövekedése meggyengítette a munkahelyi közösségeket, és ugyanezt mondhatjuk a mozgalmi szervezetek közösségi jellegének gyengüléséről. Sok helyen már nem a mindennapok közösségi-nevelési keretei, hanem a politikai információ áramlásainak kitüntetett központjai, meghatározott rendezvények, ünnepi alkalmak találkozóhelyei. Nincs szükség talán e közösségi alakzatok elveszőben lévő funkcióira? Nem hiszem. Az ifjúságszociológia rendre beszámol, hogyan hozza létre a tinédzser-nemzedék a maga valódi és álközösségeit, legtöbbször a formálissá vált hivatalos szervezeteken kívül, vagy azokon belül

létrejött informális csoportokban. Virágzanak a különböző hobby-intézmények, a bélyeggyűjtőktől a kertészekig. /Meggyőződésem, hogy a vallásosság új hullámának felerősödésében is tetemes szerepe van a közösség iránti szomjúságnak./ Nem beszélek a különböző beat-zenekarok mögötti sleppről, a gale-riktről, a szesztestvérekről, munkahelyi véd- és dacszövetségekről, amelyek álközösségek.

Azt mondhatnám tehát, hogy az egyik oldalon valóban tapasztalható a hagyományos közösségek tartalmi kiüresedésének, elmeszesedésének tendenciája, de valóságos a másik, ezzel ellentétes, az előbbivel szoros összefüggésben lévő komplementer tendencia is, a közösségek új alapokon való újratereztésének törekvése.

Hogyan lehet "elvegyülni és kiválni"; elkerülni a társas magányt egy egészséges emberi közösség testmelegében? Hogyan lehet megvalósítani önmagunk legszebb emberi képességeit, de áldozatként közösségi emberekként? Ha sokat tettünk is érte, ez a feladat még megoldásra vár.